

**IRODALOM-
TUDOMÁNY
ÉS KRITIKA**
Tanulmányok

**HISTORIA LITTERARIA
A XVIII. SZÁZADBAN**

UNIVERSITAS KIADÓ
BUDAPEST

DEMÉNYI LÁSZLÓ RETORIKAI SEGÉDLETEI (1734–1754)

Az irodalomelmélet forrásainak közelmúltban megélénkült vizsgálatai ráirányították a figyelmet a XVIII. század első kétharmadának kellőképpen fel nem tárt folyamataira.¹ E kutatások eredményeként a XVI–XVII. századi szerzők és művek mellé lassan odaállíthatók a XVIII. századi retorikai és poétikai törekvések korábban ismeretlen képviselői.² Kirajzolódni látszanak olyan felismerések, melyek egyaránt bővíthetik például az elméleti irányzatok számát, árnyalhatják az irodalomtörténet konkrét művekre vonatkozó korábbi megállapításait s módosíthatják az egyházi felvilágosodás gyökereiről, a magyar és a latin nyelv használatáról vallott eddigi elképzeléseket.

Deményi László piarista szerzetes szegedi vonatkozású irodalmi tevékenységének, így az 1735-ben Budán kinyomtatott *Ars orandina*nak a

¹ Így például *A magyar kritika évszázadai, Rendszerek, A kezdetektől a romantikáig*, írta és összeáll. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., Szépirodalmi, 1981 (*A Magyar Kritika Évszázadai*, 1); KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (*Histroia Litteraria*, 5); BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998; *Retorikák a barokk korból*, vál., szerk., zárótanulmány BITSKEY István, Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, 2003.

² Így például Csete István, Gyalogi János, KNAPP Éva, *Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák a 18. század első feléből* (Csete István és Gyalogi János), *Irodalomtörténeti Közlemények* 106(2002), 261–294.

rövid bemutatását Szörényi László végezte el néhány éve.³ Megállapítása szerint e művével Deményi nem tételes retorikai tankönyvet írt, hanem a leglényegesebbnek tartott kérdésekre szorítkozó oktatási segédletet készített, mely a szerző megnevezése nélkül, Fiala Jakab *Szegedis* című eposzával együtt látott napvilágot. A Cicero és Soarez retorikáján alapuló segédlet különlegessége Szörényi megállapítása szerint az, hogy példaanyaga Szeged történetéből és a szerző egyéb munkáiból származik, s a mű végén a kifejtett retorikai ismeretek gyakorlati alkalmazásával készített ünnepi beszéd található.

Deményi retorikai munkásságának ismételt vizsgálatát mindenekelőtt az indokolja, hogy *Ars orandija* valójában kisegítő tankönyv, s a benne megfogalmazott elméleti részek fő szerepe elsősorban az emlékeztetés. A mű elkészítését minden valószínűség szerint ugyanaz ösztönözte, amire már több, a XVIII. század első felében készült irodalomelméleti munkában⁴ felfigyeltünk: az egykorú szűk körben tanított, korábban bevált, többszörösen bővített és átalakított klasszikus retorikai kézikönyvek mellett igény mutatkozott a korszak és a különböző társadalmi csoportok sajátos elvárásaihoz jobban illeszkedő, elsősorban gyakorlati jellegű retorikai segédkönyvekre, útmutatókra. Deményi említett munkája az oktatás középső szintjének meghatározott szakaszához elérkezett tanulók tudásának kiteljesítését és elmélyítését célozta. A mű és szöveggörnyezete a szerző életművében arra figyelmeztet, hogy a korszakban hiányzó tankönyvek nem a meglévő munkák tartalmi kereteinek további alakításával jöttek létre, hanem új kisegítő tankönyvek, oktatási segédletek elkészítésével.

Deményi László a piarista rend legjelentősebb tudós tanárai közé tartozik a XVIII. század első felében.⁵ Kácsor Keresztéllyel, Tapolcsányi Gergellyel, Fiala Jakabbal, Halápy Konstantinnal, Desericzky Incével és másokkal együtt megalapozója volt a magyar rendtartományon belüli

³ SZÖRÉNYI László, *A szegedi piaristák irodalmi tevékenysége* = Sz. L., *Studia Hungarolatina: Tanulmányok a régi magyar és a neolatin irodalomról*, Bp., Kortárs Kiadó, 1999, 147–157.

⁴ (GYALOGI János), *Opusculum Orthographicum*, Claudiopoli, 1719; GYALOGI János, *De eloquentia sacra* = CSETE István, *Sacri sermones: Opus Dominicale [...] edidit P. Joannes Gyalogi [...]*, I, Claudiopoli, 1750, 11–38.

⁵ BALANYI György, BÍRÓ Imre, BÍRÓ Vencel, TOMEK Vince, *A magyar piarista rendtartomány története*, Bp., Magyar Kegyeztanítórend, 1943, 89–94.

reformmozgalomnak és a hazai piarista felvilágosodásnak. Közvetlenül hatott Hájós Gáspárra és Horváth Benedekre, s előkészítette például Révai Miklós és Dugonics András irodalmi működését.⁶ Bár a piarista rendtörténet keretein kívül is foglalkoztak munkásságával,⁷ neve hiányzik az irodalomelméleti alapmunkákból, s elmaradt elméleti teljesítményének az átfogó bemutatása. A továbbiakban megvizsgálom az említett oratioelmélet keletkezési körülményeit, sajátosságait, a piarista oktatásban betöltött funkcióját, bemutatom Deményi e művén kívüli retorikai munkásságát, végül elemzem mindezek viszonyát saját szónoki gyakorlatához.

Életpályája

Deményi László rendi pályája nem tér el a korban megszokott, a rendezettség által személyre méretezett piarista életutaktól.⁸ 1711. május 26-án született Trencsénben. A noviciátusi időt Privigyén töltötte, majd a szokásos áthelyezések alkalmával egyik következő állomáshelyén, Szegeden szentelték pappá 1736. május 3-án. A XVIII. században várható átlagos szerzetesi életkornál fiatalabban, mindössze ötven éves korában halt meg 1761. október 28-án Korponán. Irodalmi tevékenységét a bibliográfiák, lexikonok a XIX. század eleje óta folyamatosan számon tartják.⁹

⁶ CSAPLÁR Benedek, *Révai Miklós születése és családi viszonyai*, Figyelő 6(1879), 241–256, itt: 254–255; Uő., *Révai iskolázása Szegeden*, Figyelő 6(1879), 321–337, itt: 322–324.

⁷ SZÖRÉNYI, i. m.

⁸ *A magyar piarista rendtartomány történeti névtára, 1666–1997*, adatgyűjt. LÉH István, s. a. r. KOLTAI András, bev. BALANYI György, Bp., Magyar Piarista Tartományfőnökség – METEM, 1998, 88; vö. még: GERENCSÉR István, *A magyar felvilágosodás és a egyes iskolák*, Regnum, Egyháztörténeti Évkönyv 5(1942/43), 326–376, itt: 367.

⁹ Alexius HORÁNYI, *Scriptores Piarum Scholarum*, Pars I, Budae, Typ. Reg. Univ., 1808, 631–636; Stephanus KATONA, *Historia Critica Regum Hungariae stirpis Austriacae*, Tom. XX (XXXIX), Budae, Typ. Reg. Univ., 1809, 946; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, II, Bp., Hornyánszky, 1893, 766–767; Thomas VIÑAS a S. Aloysio, *Index bio-bibliographicus CC. RR. PP. Matris*

Három jelentősebb terjedelmű nyomtatott munkája ismert: az 1735-ben Budán névtelenül megjelent *Ars orandi*, az 1742-ben Nagyszombatban kinyomtatott *Orationes* és az 1754-ben Pozsonyban kiadott *Sacrae et piaae meditationes*.¹⁰ Az utóbbit szinte napjainkig használták a rendben, s a XX. században elkészült részleges magyar nyelvű kéziratos fordítása.¹¹ A felsoroltakon kívül nevéhez kötődik még néhány, különböző iskolai alkalmakra megjelent beszéd.¹² Autográf kézírata vagy kéziratos munkája – jelenlegi ismereteink szerint – nem maradt fenn.¹³ Műveit kivétel nélkül latinul írta, legtöbb kortársától eltérően azonban nem a korban szokásos magyarországi barokk latinságot használta, hanem a klasszikus, humanista latin tudatos, választékos művelője volt.

Önmagára vagy életére vonatkozó hosszabb megjegyzését nem ismerjük, s műveiben csak ritkán utalt aktuális életkörülményeire. Korán megnyilvánuló irodalom- és nyelvelméleti érdeklődésének gyökerei minden valószínűség szerint gimnáziumi éveire, tanárai hatására nyúlnak vissza. A rend egykorú történetírója, Kácsor Keresztély több kéziratban is megemlékezett Deményi életéről.¹⁴ A feltételeken ugyancsak Kácsor nevéhez

Dei Scholarum Piarum, vol. I, Romae, Typ. Vaticana, 1908, 257–258; *Új Magyar Irodalmi Lexikon A–Gy*, főszerk. PÉTER László, Bp., 2000², Akadémiai, 462.

¹⁰ [Ladislus DEMÉNYI a S. Nicolao, Jacobus FIALA a S. Felice], *Ars orandi cum Szegedidos libris quatuor*, Budae, Nottenstein 1735; Ladislaus DEMÉNYI a S. Nicolao, *Orationes*, Tynaviae, 1742; Ladislaus DEMÉNYI a S. Nicolao, *Sacrae et Piaae meditationes* [...], Posonii, 1754.

¹¹ Homor Ferenc könyvtárigazgató szóbeli közlése.

¹² Így: *Orthodoxiae christianae protrepticus. Hoc est: Divus Hungarorum Rex Stephanus*, Posonii, Royer (1737); [Orationes] *quas universam logicam Aristotelicam ex commentariis Doctoris Angelici desumptam propugnaturus* [...] *publicae disputationi exposuit in Carponensi Scholarum Piarum Collegio* [...], [Tynaviae, typ. Academicis], (1743); [Oratio] *Quem commentariolum universam logicam Aristotelicam ex commentariis Doctoris Angelici desumptam propugnaturus* [...] *publicae disputationi exposuit in Carponensi Scholarum Piarum Collegio* [...], [Tynaviae, typ. Academicis], (1743).

¹³ Koltai András levéltárigazgató szóbeli közlése.

¹⁴ Christianus KÁCSOR, *Virorum Doctrina Illustrum, Qui in nostra Scholarum Piarum Provincia Hungariae ab Ejusdem Initiis ad Annum Domini 1774 existere*, Pars I., Magyar Piarista Rendtartomány, Központi Levéltár, Manuscripta in forulis (a továbbiakban: MPRT KL) For. 6/19a (= Ms483), 78, Nr.

kötött *Vitae seu suffragia patrum Scholarum Piarum* című kézirat fontos körülményre hívja fel a figyelmet: „Pater Ladislaus Demian, alias Damiani a S[anct]o Nicolao Natione Slavus sed in Hungaria Threncsiny prima aspexit Lucem Lutheranos Parentes natus tamen temporis, ejurata haeretica Labe, ad fidei evangelicae Lumen venit, et apud Nostros, velut convertita, Nitriae in convictu educatus, etiam ad religionem Nostram receptus, in eos absoluto Novitiatu [...]”¹⁵ A másutt szereplő¹⁶ nemes „slavus” eredetét egyedül e forrásban egészíti ki a szülők lutheránus felekezethez tartozása.

Más forrásokban nem ismétlődik az az adat sem, mely szerint a konvertita Deményi a nyitrai konviktusban tanult. Ismeretes, hogy a nyitrai piarista gimnáziumban az 1706/1707-es tanévtől indult először hat osztály, maga a konviktus 1722-ben nyílt meg.¹⁷ Az intézmény fennmaradt szabályzatában hosszabb rész foglalkozik a beszéd, a szolás helyes megtanulásának és iskolai, illetve nyilvános gyakorlásának fontosságával.¹⁸ Ugyanitt – a piarista rend más gimnáziumaihoz hasonlóan – az anyanyelveknél fontosabbnak tartották a klasszikus nyelvek ismeretét, mert ezeket a nemzeti nyelveknél alkalmasabbnak ítélték a tudomány művelésére.¹⁹ Az életrajzi adatok azt sejtetik, hogy Deményi 1721–22-től végezte gimnáziumi tanulmányait Nyitrán. A hat osztályt elvégezve öltött rendi ruhát 1728. január 25-én Privigyén, a rend akkori egyetlen noviciátusában.²⁰

Áttekintve Deményi feltételezett nyitrai gimnáziumi tanárainak névsorát, jól nyomon követhető, kik kelthették fel benne a piarista élethiva-

tás mellett a klasszikus latin irodalom szeretetét és az irodalomelméleti érzékenységet. 1722 után több éven át Kubránszky László irányította a nyitrai tanári kar munkáját. Nemcsak kiváló nevelő volt, hanem fontosnak tartotta bevezetni az oktatásban a szónoki és költészeti gyakorlatokat.²¹ 1721–1727 között különféle előjárói és tanári minőségben Nyitrán oktatott az irodalmi működéséről ismert Slavkovsky (Szlavkovszky) Benedek.²² Több nyomtatott munkája van Szokolóczy Vencelnek is, aki 1726–27-ben irányította a konviktus életét.²³ 1722-ben Fiala Jakab, 1725–26-ban Halápy Konstantin volt a retorika és a poézis professzora. 1728–29-ben Halápy a teológiai stúdiumok prefectusaként oktatott.²⁴ Nyitrán ismerhette meg Deményi Dezsericzky (Desericzky) Incét is, aki 1720–21-ben a principisták magistere volt, majd 1723–1727 között filozófiát és teológiát tanított.²⁵

A felsoroltak közül különösen nagy hatást gyakorolhatott Deményire a költő és iskoladráma-író Fiala Jakab, akinek *Szegedis* című eposza együtt jelent meg Deményi *Ars orandi*jával. Deményi jól ismerte Tapolcsányi Gergelyt is, akivel azonos évben öltött rendi ruhát, s Privigyén együtt lakott a noviciátusban.²⁶ A magyart nem anyanyelvként beszélő, valamilyen szinten azonban nyilván ismerő Deményi tanulóéveiben, majd pedig műveiben is következetesen ragaszkodott az oktatási és a renden belüli érintkezési nyelvként elsajátított latinhoz, mely egyaránt jelentette számára a hivatás és a littera, a tudomány nyelvét. Mindezt a kötődést tovább erősíthette felekezetváltása, továbbá ragaszkodása a katolikus hithez, az öt felnevelő és befogadó piarista rendhez. A rend történetírója, Kácsor Keresztély által készített életrajzaiból egyszer sem hi-

XLVI; For. 6/19b (= Ms484), 82, Nr. XLVI; Uő., *Historia de ortu et progressu Provinciae Hungariae Cler. Reg. Pauper. Matris Dei Schol. Piarum*, Pars II, 1721–1738, MPRT KL For. 7/12 (=V 186/12). 381.

¹⁵ [Christianus? KÁCSOR], *Vitae seu suffragia patrum Scholarum Piarum*, MPRT KL N 338b.1, 71.

¹⁶ Például VIÑAS, i. m.

¹⁷ CSÖSZ Imre, *A nyitrai kegyes-tanító-rendi gymnasium alapításának hetedik negyedszázados évfordulójára emlékül*, Nyitra, Neugebauer, 1876, 66–74; Uő., *A Kegyes-Tanító-Rendiek Nyitrán*, Nyitra, Siegler, 1879, 145–160.

¹⁸ Uő., 150–155.

¹⁹ Uő., 388–391.

²⁰ Vö. *A magyar piarista rendtartomány történeti névtára*, i. m., 88.

²¹ *Familiae Domus Nostrae Nitriensis pro Anno [1701–1757], [1791–1846]*, MPRT KL For. 06/56 (=V177/56), 20–26; vö. még CSÖSZ, *A Kegyes-Tanító-Rendiek...*, i. m., 823–825.

²² *Familiae Domus...*, i. m., 20–25; HORÁNYI, i. m., Pars II, 1809, 682–686; vö. még CSÖSZ, *A Kegyes-Tanító-Rendiek...*, i. m., 825–828; *A magyar piarista rendtartomány történeti névtára...*, i. m., 346.

²³ *Familiae Domus...*, i. m., 25; HORÁNYI, i. m., Pars II, 1809, 711–715.

²⁴ *Familiae Domus...*, i. m., 20, 24–25; HORÁNYI, 9. jegyzetben i. m. 9–13, 785–786; *A magyar piarista rendtartomány történeti névtára*, i. m., 114, 138.

²⁵ Uő., 89.

²⁶ Uő., 383.

ányzik a megállapítás: „In re Oratoria non leviter versatus eleganti latinitate scribebat”.²⁷

Ismeretes, hogy a XVII–XVIII. században nem csupán a szorosabb értelemben vett retorikai művekben és tankönyvekben követhetők nyomon egy-egy szerző irodalomelméleti nézetei. Különbőféle műfajú kéziratokban és nyomtatványokban, így például a prédikációgyűjtemények és az emblémáskönyvek keretszövegeiben,²⁸ illetve magukban a prédikációkban,²⁹ az emblémaexplicációkban³⁰ vagy a hivatásukat gyakorló, prédikáló papok számára kiadott útmutatókban³¹ is feltűnnek elméleti megjegyzések. Ennek megfelelően nem hiányoznak a retorikai vonatkozású megállapítások Deményi nyomtatott prédikációiból és elmélkedéseiből sem. A művek megjelenési idejét alapul véve a szerző elméleti érdeklődése 1735–1754 között lehetett a legintenzívebb. Ugyanakkor e húsz éves időszak előtt és után is foglalkozhatott a témával: szerzetesi fogadalomtételét (Privigyé, 1729. október 16.) követően 1730-ban a parvistákat és a principistákat tanította Kecskeméten, majd 1734-ben a retorika és a poézis osztályokban oktatott Privigyén. Harmadik könyve megjelenése után még több évig volt iskolaigazgató Pozsonyszentgyörgyön (1757-ig).³²

Ars orandi (Buda, 1735)

Szegeden, az 1734. őszi tanévnyitón elhangzott beszédének bevezető megjegyzése szerint Deményi László az elmúlt napokban érkezett ide Magyarország északi részéről, hogy a következő tanévben itt kezdje el

²⁷ KÁCSOR, *Virorum...*, i. m., For. 6/19a, 78.

²⁸ Így például GYALOGI, *De eloquentia...*, i. m.

²⁹ KNAPP Éva, *Emblematikus eszközök a prédikációirodalomban* = K. É., *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században: Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez*, Bp., 2003, Universitas, 187–211.

³⁰ Michael ASZALOS, *Calathus strenarum hortensium, symbolicarum, et poeticarum*, Marburg, 1618.

³¹ SZELESTEI N. László, *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században: Csíksomlyói kézíratos prédikációk*, Piliscsaba, 2003 (Pázmány Irodalmi Műhely, Források, 4), 9–15.

³² *A magyar piarista rendtartomány történeti névtára*, i. m., 88.

tanítani az eloquentiát. Szegeden a retorika és a poézis oktatásában elődejei voltak egykori tanára, a költő Fiala Jakab és az alkalmi verseket, nemzeti tárgyú diákszínarabokat író Pécsy Domokos. Egyik tanártársa a költő Koricsánszky (Koricsányi) Márk lett.³³ Ugyanebben a beszédben teljesen idegennek vallotta magát Szegeden, mint aki senkit sem ismer és a helybeli szokásokat sem tudja, s feltételezte, első beszéde alapján fogják megítélni.³⁴ A beszéddel – melyről később bővebben szólnunk – más munkáihoz hasonlóan a tanulóifjúságot kívánta lelkesíteni és felkelteni érdeklődésüket a humán tudományok iránt.

Az *Ars orandi* minden valószínűség szerint az 1734/1735-ös tanévben a retorika és a poézis tárgyakban Szegeden megtanított tananyag sajátosan átszerkesztett, a gyakorlati igényekhez igazított változata. Erre utal egyrészt a címloldal megjegyzése: „ab Rhetorica, et Poësi Szegediensi privata industria collectam”,³⁵ másrészt a szegedi piaristák retorika és poézis osztálya által aláírt, „Lectori Adolescenti” kezdetű előszó. Ez a szöveg – melynek végleges megfogalmazását minden valószínűség szerint Deményi végezte – a mű kiadásának előtörténetét foglalta össze. Eszerint a második retorikai kötet – azaz a Soares-féle tankönyv második részének³⁶ – befejezése után a diákok úgy vélték, a tananyag sikeresebb elsajátításához segítségül szolgálhat egy, a leglényegesebb részeket összefoglaló retorikai útmutató. Egy olyan munka, mely ésszerűen tárgyalja az oráció elkészítését, megismétli és elrendezi azt a tudást, mellyel beszédet lehet készíteni, és így eredményesen kiküszöbölhetők az előadódó nehézségek. E munka forgatásával kellő jártasságra lehet szert tenni a dispositio terén, s a diákok fáradság nélkül gyakorolhatják az elegáns stílust, az argumentumok elkülönítését és az argumentációt.³⁷

³³ PAP János, *A piaristák Szegeden (1720–1886)*, Szeged, Engel, 1886, 297–299.

³⁴ DEMÉNYI, *Orationes...*, i. m., 217.

³⁵ [DEMÉNYI], *Ars orandi...*, i. m., címlap.

³⁶ Cyprianus SOARIUS, *De arte rhetorica libri tres*. 1. kiadás: 1562. XVIII. századi magyarországi kiadások pl.: Nagyszombat, 1718, 1728, 1731, 1737, 1739; Kassa, 1752, 1779; Kolozsvár, 1735; Buda, 1780, 1792, 1798. A jezsuita Soares tankönyvének használata a piarista oktatásban általánosan elfogadott volt.

³⁷ [DEMÉNYI], *Ars orandi...*, i. m., A2v.

A 61 nyolcadretű oldal terjedelmű nyomtatványt a szegedi retorikaosztály egyik növendéke, Beer Ernő³⁸ ajánlotta a mecénásnak, a piaristákat Kecskeméten, Kalocsán és Győrben is támogató Koháry család egyik tagjának, gróf Koháry András honti főispánnak és lovas tábornoknak, Koháry István költő és országbíró unokaöccsének.³⁹ A szegedi piarista diákok említése az előszóban és az ajánlásban azt bizonyítja, hogy hamar megkedvelhették új tanárukat, s igyekeztek elősegíteni munkája megjelentetését. A nyomtatványban található másik műhöz, a szintén névtelenül megjelent *Szegedis* című eposzhoz nem készült külön előszó. A Fiala Jakab művével történő együttes kinyomtatást több tényező motíválhatta: egyrészt – mint említettem – Fiala tanára volt Deményinek Nyitrán, majd 1725-ben és 1727-28-ban a retorika és a poézis tanításában elődje Szegeden, s nem sokkal korábban, 1733-ban halt meg.⁴⁰ Másrészt Deményi művének függelékében egy szegedi tárgyú oratio található.

Deményi munkája három fejezetre, azokon belül eltérő számú paragrafusra, befejezésként egy mintabeszédre tagolódik. Az elméleti és gyakorlati részek, példák aránya körülbelül 1:2, ami erőteljesen hangsúlyozza az összeállítás gyakorlati irányultságát.

Az anyag előzetes elrendezését (instructio) tárgyalva (1. fejezet, 5–9.) a fogalmak meghatározása után Deményi két tanáccsal szolgál. Egyrészt tisztázni kell a propositio minden részletét, hogy az elkészítendő beszéd tiszta és világos legyen, másrészt pontosan meg kell határozni a leendő szónoklat mibenlétét (status quaestionis). Aki nem így tesz, hasonlatos a vajúdo hegyekhez, s oratio helyett csak egyszerű beszédet készít. Ezt követően Deményi ugyan nem hivatkozik Quintilianusra, de az ő meghatározásával vezeti be a statusok tanát. A disputatio három eleméből bontja ki a háromféle statust (status conjecturalis, definitionis és qualitatís), majd áttér a törvényes vizsgálat, az ügyek második összeüt-

³⁸ Beer Ernőről és családjáról keveset tudunk. Vö. Alexius HORÁNYI, *Nova memoria Hungarorum*, Pars I, Pest, M. Trattner, 1792, 363; NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, I, Pest, Beimer és Kozma, 1857, 270–271; SZINNYEI, i. m., I, 751; KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, II, Bp., Grill, 1911, 19; *Ua.*, IV, 1912, 248; *Régi magyarországi szerzők*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1989, 28.

³⁹ NAGY, i. m., VI, 1860, 288–295.

⁴⁰ *A magyar piarista rendtartomány történeti névtára*, i. m., 114.

közése (judicatio) mibenlétének bemutatására. Itt is egy jellegzetesen diákoknak szóló figyelmeztetéssel kezd: a judicatio az a próbakő, melyen a kezdő szónokok (tyrones) szárnyaló lelke megpróbáltatlik. A beszéd neveit ismertnek tekintve több cicerói példával világítja meg a fogalom lényegét.

A 2. fejezetben (9–19.) áttér az inventióra, annak elemeire. Bevezetőként megállapítja, hogy az előzetesen elrendezett anyagnak kettős rendeltetése van: az excogitatio argumentorum és mindannak felfedezése, amely felindítja a hallgatóságot, azaz a motus. Deményi a kezdők iránti együttérzéssel jelenti ki, hogy a motus kifürkészése eléggé meg szokta gyötörni az ékesszólás jelöltjeit. A motusról szólva az érzelmek felkeltésében az affirmatiónál lényegesebbnek tartja az amplificatiót. E ponton ismét egy veszélyre figyelmeztet, hogy tudniillik az amplificatio egyáltalán nem a szinonimák halmozásából áll, hanem megfelelő definitiókból és effectusokból. A hallgatóság megindításához a legcélravezetőbb út a retorikai locusokkal (toposzok) bővített kifejtés. Az erre vonatkozó három példát hosszasan részletezi, s a példák végén összegzi a felhasznált eszköztárat. Eszerint az amplificatio megvalósítható szimbólumból, definitióból, a részek disztribúciójából és notatióból, s formája szerint lehet digressio, exhortatio, similitudo, contrarium és dissimilitudo.

A legkidolgozottabb a 3. fejezet (19–52.), mely a feltalált dolgok elrendezését (dispositio) tárgyalja. A beszéd részeit ismertnek tekintve, Deményi az inventióhoz hasonlóan az érzelmek helyes felkeltésében látja a dispositio lényegét. Az enyhébb, kíméletesebb részek helye az exordium, mely a közönség megnyerésére (ad alliciendum) szolgál. A súlyosabb részleteket a peroratióban illik elhelyezni. Ugyanakkor az epilogushoz is tartogatni kell olyan újdonságot, mely alkalmas a megindításra (ad permovendum). A principiumban érdemes erőteljes érvekkel élni, de a legerősebb argumentumokat a confirmatio közepén kell elhelyezni, s a befejezés sem maradhat érv nélkül. Mindezt jól át kell látni a beszédhez összegyűjtött anyagban, s csak ezután érdemes elrendezni őket, mégpedig az exordium, a narratio és az epilógus szabályainak figyelembevételével.

A dispositióról szóló rész bevezetőjét az argumentatio (retorikai szillogizmusok) tana követi az első paragrafusban. Ciceróra hivatkozva Deményi ismét a kezdő szónokok lelkére köti, hogy a valódi ars a kiválasztásban és az elrendezésben rejlik, s mindig szem előtt kell tartani az

„eloquentia atyja, az isteni Tullius” figyelmeztetését, mely szerint súlyos érvek ne tartozzanak a beszéd kezdetéhez. A szillogizmusok használatakor legfontosabb, hogy a szónok bármennyit alkalmaz is belőlük, változatosan épüljenek be a beszédbe és hatékonyan igazolják az érvelést. Három szillogizmusfajtát különít el: a direkt, a konverz és a perturbata formát, melyekkel a szónok szabadon élhet. Mivel a beszédben az argumentatio tesz tanúságot a szónok éleslátásáról, érdemes begyakorolni ennek fő típusait. E célból három példát hoz, melyek közül a harmadik a piaristák magyarországi rendfőnöke, Alexius a Resurrectione Domini (Szlopnyay Elek)⁴¹ egyik beszédéből vett idézet.

A második paragrafusban a beszéd megalkotásához ajánlott klasszikus kidolgozási fokokat – inventio, dispositio, elocutio, memoria, pronuntiatio – követve, monológokból és dialógusokból álló beszédkészítési előgyakorlat található, melyben a reginaként megszólaló eloquentia „ludus”-ra ösztönzi a beszéd megalkotásához szükséges, megszemélyesített részeket. A kibontakozó érvelések sorozatában, mely egyúttal élvezetes vitatkozás, a részek érveik felsorakoztatásával maguknak követelik az elsőbbséget. Így például amikor a megszemélyesített pronuntiatio mutatja be saját fontosságát, magával a regina eloquentiával száll szembe. Véleménye szerint az ars oratoriae klasszikus fegyvertárán kívül lényeges a beszéd megfelelő helyén, helyes mértékben felhasznált elmés (argutus) kifejezés is, s az eloquentia kizárólag az actio segítségével győzedelmeskedhet. Az „élő” dictio „átlelkesíti” a beszédet, és legyen bár herculesi erő előadójában, csak akkor lesz belőle hős, ha lemond minden haszontalanságról, ami eltéríti a szónoklatot valódi mondanivalójától.

Módszertani szempontból a második paragrafus egyrészt megismétli a tananyag leíró részeit, fogalmi szabályait, másrészt beszédgyakorlatmintát nyújt. A beszéd kidolgozási fokainak „oratio”-jában végül ismét a királynőként megidézett ékesszólás kap szót, hogy a felsorolt érvek alapján eldöntse, melyikük fontosabb. Döntése szerint a vitatkozók közül az lesz a beszéd „princeps”-e, amelyikük képes úgy előadni valamit, hogy az megrendítsen, megrázzon (labefactio). Ez a klasszikus beszédké-

⁴¹ Szlopnyay Elek (1690–1752) három alkalommal volt a magyarországi rendtartomány főnöke: 1730–1737, 1742–1745, 1746–1748. Irodalmi munkásságáról Horányi Elek nem tett említést. *A magyar piarista rendtartomány történeti névtára*, i. m., 374, 466.

sztési stratégiát dramatikus elemek segítségével elmélyítő rész – egyetértve Szörényi László megállapításával⁴² – módszerét tekintve párhuzamba állítható a Moesch Lukács poétikatanönyvében alkalmazott elvekkel.

Ezt a megszemélyesítésekkel teli, mozgalmas részt az argumentumok confirmatióban alkalmazható elrendezésének tana követi a harmadik paragrafusban. Itt Deményi két példát idéz. Az első példa forrása saját, 1734 végén elmondott prédikációja Szent Katalin temetéséről, mely teljes terjedelemben olvasható az 1742-ben megjelent *Orationes* című kötetben.⁴³ Ebben a részben a szerző megpróbálja gyakorlati példák segítségével rávezetni a diákokat a beszéd elemeinek helyes sorrendjére a confirmatióban. Bemutatja az alkalmazott kisebb és nagyobb retorikai szillogizmust, megvizsgálja azok tartalmát és helyességét, majd a fő szillogizmusból levonja a következtetést. Másik példája Szeged török alóli felszabadulásával kapcsolatos, mellyel az összezavart (perturbata) okoskodást szemlélteti. Végül megjegyzi, hogy az elmondottakban nincs semmi újdonság, mivel a diákok mindezt pontosan így tanulták meg Soarez tankönyvéből.

A confutatio helyes módjáról és lehetőségeiről szól a negyedik paragrafus. A bizonyítás két része a probatio és a confutatio. A confutatio értelmezhető a confirmatio részeként is, melyben összekeveredhet a bizonyítás és az érvek cáfolata. Három fő típusa az ellenérv tartalmának (factum) a cáfolata; a factum elhárítása mentegetőzéssel; s végül az ellenérv megtámadása hasonló, esetleg erőteljesebb érveléssel. A narratiót tárgyaló ötödik paragrafus a klasszikus beszéd lényegére, az argumentumok előadására összpontosít elsősorban Cicero és Soarez alapján. Hangsúlyozza: legyen a beszéd neme bármilyen, a beszéd lényegét a helyes confirmatio érdekében előre kell bocsátani. A hatodik paragrafus a peroratióval, az „epylogus”-sal, mint a szónoklat betetőzésével foglalkozik. Deményi itt javasolja a korábbi részeknél rövidebb befejezést, s szorgalmazza két „eszköz”, az enumeratio és a motus használatát. A befejezésben érdemes röviden és világosan felidézni az elmondottakat, s egyúttal „vehemens” érzelmeket kelteni. Így lehet ugyanis a legjobban megindítani a hallgatóságot.

⁴² SZÖRÉNYI, i. m., 151.

⁴³ DEMÉNYI, *Orationes...*, i. m., 113–142.

Az *Ars orandi* utolsó paragrafusa – valószínűleg nem véletlenül – a beszéd első részével, a bevezetővel (exordium) foglalkozik. Deményi azt tanácsolja, hogy a szónoklat indításához érdemes kiválasztani a megtervezett beszéd hangsúlyos elemét, s erre kell felépíteni az oratiót. Az exordium ugyanis dispositio, mely jelzi a hallgatóságnak, miről fog szólni a beszéd. Egy Cicerótól származó példa után megjegyzi, az elmondottak hasznosak lehetnek a retorikai stúdiumok két osztályát végzőknek. Végül még egyszer rámutat arra, hogy tanítása teljes összhangban áll a retorikai tankönyvekkel és a klasszikus szerzőkkel. Az ő *Ars orandi*-ja nem más, mint „Exercitatio ad memoriam artificiosam, et pari formiter ad pronuntiationem plurimum conducit”.⁴⁴ Az összeállítás utolsó tíz oldalán (52–61.) Deményinek egy Szeged szabad királyi várossá emelésének évfordulóján elhangzott oratióját olvashatjuk gyakorlóanyagként és exemplumként. Ebben a mintabeszédben a diákok mintegy ellenőrizhették tanárukat, és átismételheték a szónoki beszéd klasszikus meg szerkesztésének alapelveit.

Mindezek alapján megállapítható, hogy Deményi *Ars orandi*-ja a tankönyvektől eltérő, közvetlenebb hangvételű, világosan tagolt, a diákok által ismert latin mondásokkal átszőtt, klasszikus latinsággal megfogalmazott, élvezetes stílusban írt, kifejezetten a diákokhoz forduló beszéd-tan, retorikai mnemotechnikai segédlet, melynek fő módszere az emlékeztetés a már elsajátított tananyagra. A különféle eszközöket változatosan alkalmazó kiegészítő tankönyv fő célja a retorikai memória bővítése, melynek ismeretében bármilyen tárgyú beszédet el lehetett készíteni. A lényegre törően átszerkesztett forma és a Deményit mint „moderator”-t⁴⁵ dicsérő, egyéni pedagógusi meglátásokat érvényesítő tartalom új oldalról mutatja be a már egyszer megtanult iskolai tananyagot. Az összeállítás minden valószínűség szerint főként ezen erényei miatt vált annyira vonzóvá, hogy – ha hinni lehet az előszónak – maguk a diákok szorgalmazták megjelentetését. Deményi életrajzában Kácsor Keresztély olyan libellusként mutatja be az *Ars orandit*, mely kiválóan alkalmasnak bizonyult „de formandis orationibus Rhetoricis”.⁴⁶

⁴⁴ [DEMÉNYI], *Ars orandi...*, i. m., 52.

⁴⁵ Uo., A2v.

⁴⁶ KÁCSOR, *Virorum...*, i. m., For. 6/19a, 78.

Orationes (Nagyszombat, 1742)

Szegedi tanársága után Kecskemétre (1736–1737), majd Nyitrára (1738–1739) és Privigyére (1740) helyezték át Deményit. Mindhárom helyen humán tantárgyakat oktatott, immár professzori minősítéssel.⁴⁷ 1738-ban Nyitrán iskolaigazgató helyettes volt, s a nyitrai historia domus megőrizte azt is, ebben az évben mit tartott megőrkítésre méltónak Deményi a retorikát és poézist oktató tanártársával, Léday Leonárddal (Leonardus a S. Joanne Nepomuceno) együtt az iskolai oktatás és a humaniorák terén.⁴⁸ A tankönyvek beszerzésekor például fontosnak vélték megjegyezni, hogy a piarista diákok ugyanazokat a klasszikus szerzőket forgatják, mint a jezsuita növendékek. Tankönyveik többek között Alvarez és Soarez művei, a parvisták ezenkívül Aesopus fabuláival és velős latin mondásokkal ismerkednek meg. A syntaxisták a szűk tananyagon kívül foglalkoznak a konkordanciákkal is. A humaniorák terén a gyors iskolai előrehaladás elsődleges célja az, hogy a diákok mielőbb hozzáláthassanak a jogi tanulmányokhoz. Ugyanitt szerepel a bejegyzés, mely szerint ebben a tanévben Nyitrán azért volt szükség két retorikatanárra, mert Léday Leonárd a nyilvános oktatást végezte, Deményi pedig Csáky Imre fiatal főnemes tanította a retorikára magántanárként.

Az 1741-es évet Deményi Rózsahegyen (Rosenberg) töltötte pihenéssel („in quiete”).⁴⁹ Ekkor válogathatta át – valószínűleg a rendi vezetőség javaslatára – korábbi állomáshelyein elmondott iskolai beszédeit, melyek közül néhányat előszóval ellátva sajtó alá rendezett. Kácsor Keresztély a következőket írta az úgynevezett „tanodai” beszédek kötetté rendezéséről: Deményi „[...] orationes enim, quas seu docens, seu studens occasione defensionem composuerat, subque iis actus publicos subicerat, elimavit, et tandem typis mandavit”.⁵⁰ A nagyszombati jezsuita nyomdában 1742-ben megjelent, előszóval (epistola ad orationem) kibővített tizenöt beszéd egyike sem szorosabb értelemben vett egyházi

⁴⁷ *A magyar piarista rendtartomány történeti névtára*, i. m., 88.

⁴⁸ *Origo Collegii Nitriensis, Clericorum Regularium Pauperum Matris Dei Scholarum Piarum [...] historia domus Nitriensis: 1698–1778*, MPRT KL For. 06/79 (=V 180/79), 89–92.

⁴⁹ *A magyar piarista rendtartomány történeti névtára*, i. m., 88.

⁵⁰ KÁCSOR, *Virorum...*, i. m., For. 6/19a, 78.

beszéd.⁵¹ Címük, illetve részben vallásos témáik ellenére kivétel nélkül a középiskolai retorikatanítás és a tudományok kérdéseit tárgyalják. Azt példázzák, hogyan kell egy-egy konkrét alkalomra készített beszédben nem a tankönyvek módján, hanem a „gyakorlatban” oktatni magát a szónoklattant, annak lényeges elemeit. A beszédek oktató jellegéről Kácsor így emlékezett meg: „orationes eius Typis vulgatae, passim in Studentiae Rhetoricae manibus reperiuntur, iisque ad cultum latinae orationis tamquam medio oportuno utuntur. Vehementer vero stimulantur ad sermonis elegantiam, quicunque eas leguntur...”.⁵²

Ezek a beszédek kivétel nélkül éppúgy a szónoklattan oktatását segítették, mint az *Ars orandi*. Ez indokolja tárgyalásukat irodalomelméleti összefüggésben. A 451 nyolcadrétű oldalon megjelent tizenöt beszéd 1733. december 1. és 1741. május 17-e között készült és hangzott el az utolsó kivételével. Elmondásuk helye, ideje, alkalma és témája szorosan kapcsolódott Deményi rendi feladataihoz:

Hely	Idő	Alkalom	Téma
Privigye	1733. Kal. Dec.	Alex. Szt. Katalin ünnepe	„genus orationis, quod Epithalamium Graeci nom.”
Szeged	1734. VI. Kal. Nov.	tanévnitó	a tudományok elhanyagolása
Szeged	1734. VII. Kal. Dec.	Alex. Szt. Katalin ünnepe	a latin beszéd szépsége
Szeged	1735. Kal. Aug.	a piarista színház felavatása	az iskolai színjáték jelentősége a művelődésben és a szónoklásban
Nyitra	1737. XIII. Kal. Sept.	Szt. István király ünnepe	a teológia oktatása
Nyitra	1737. VII. Kal. Dec.	tanévnitó	Alex. Szt. Katalin segítségül hívása a tanulmányokban
Nyitra	1737. VI. Id. Dec.	társulati előjáróság választása	a tudományok oktatása

⁵¹ A beszédekhez l. még, PAP, i. m., 303–304; CSAPLÁR, i. m. 322, 324.

⁵² KÁCSOR, *Virorum...*, i. m., For. 6/19a, 78.

Hely	Idő	Alkalom	Téma
Nyitra	1738. IV. Id. Maji	Matthiasovszky László nyitrai püspök temetésének évfordulója	a tudományok művelése
Nyitra	1738. XVII. Kal. Jun.	tanévváró	a széptudományok művelése, annak öröme; Nep. Szt. János a diákok patrónusa
Nyitra	1738. VI. Non. Jul.	Sarlós Boldogasszony ünnepe	az ünnepről és „varias juventutis Literariae sodalitates”-ról
Nyitra	1738. Kal. Aug.	(a tanulóifjúságnak)	a cifra beszédéről
Privigye	1739. VII. Kal. Dec.	Alex. Szt. Katalin ünnepe	a castitas, mint a tudományok elősegítője
Privigye	1740. Prid. Kal. Jul.	(a tanulóifjúságnak)	a filozófiatanulás értelme
Privigye	1740. XII. Kal. Sept.	Nagyboldogasszony ünnepe	a memoria szerepe a szónoklattanban
Rózsahegy	1741. [május]	„scripta, non habita”, Nep. Szt. János ünnepe	Nep. Szt. János segítségül hívása a rendi feladatok végzésében és az oktatásban

A beszédek közül a Nyitrán 1737-ben Szent István királyról elmondott az egyetlen, melynek változata 1742 előtt önállóan is megjelent nyomtatásban.⁵³

Az *Orationes* keretszövegei többszörösen tudatosítják az olvasóban, hogy nem szokványos beszédek tart a kezében. Az alcím szerint a szónoklatok Magyarország különböző gimnáziumaiban hangzottak el, s szerzőjük nem egyszerűen a retorika vagy a poézis piarista tanára, hanem – mint a címlap kiemelt helyén olvasható – az ékesszólás professzora („eloquentiae professor”). A címlappal szemközt olvasható a kötet motója Cicero *De oratore* című munkájából.⁵⁴ A 15 oldal terjedelmű aján-

⁵³ *Orthodoxiae Christianae protrepticus. Hoc est: Divus Hungarorum Rex Stephanus*, Pozsony, Royer, 1737.

⁵⁴ DEMÉNYI, *Orationes...*, i. m., „Prima sequentem, honestum est in secundis, tertiisque consistere. Quare non est, cur eorum, qui se studio eloquentiae

lás címzettje Deményi szülővárosának, Trencsén szabad királyi városnak a magisztrátusa. Ebből megtudjuk, hogy a városi előljáróság támogatja a piaristák iskoláját, gondoskodik élelemről, ruházatról, könyvekről és iskolai eszközökről, s fontosnak tartja a humán tudományok és a latin nyelv oktatását. A Terentius- és Cicero-hivatkozásokkal tarkított ajánlásban Deményi hangsúlyozza, hogy a piaristáknál nem csupán a nemesek, hanem a városi polgárok gyermekei is tanulnak. Az utóbbiak tudása a város erejévé válik, különösen akkor, ha elsajátítják és használják az elegáns latin nyelvi fordulatokat, melyek által jelentősen emelkedik a város társadalmi megítélése. A kötet rendi approbatioja után a mű kiadási költségeihez hozzájáruló hét diák neve olvasható, akik a szerző tanítványai („in Arte Eloquentiae Auditores”).⁵⁵

A diákokhoz forduló praefatióból (24–28.) megtudjuk, hogy ez a mű is elsősorban az ő használatukra készült. Elsődleges célja az, hogy a diákokat emlékeztesse az eloquentia terén begyakoroltakra – azaz úgy forgassák, mint kisegítő, gyakorló tankönyvet, szöveggyűjteményt. A Periklészre és Ciceróra történő hivatkozások után a klasszikus latin nyelv dicséretének keretében Deményi arról a nyelvi gazdagságról ír, melyben számtalan formát ölthet az eloquentia. Egy-egy kifejezés erejét változtatosan lehet variálni, forgatni, permutálni – tekintettel arra, akihez szól az ember. Két szónok ugyanis soha nem szólal meg egyformán. Dicséri a latin nyelvet, mely egyaránt jól alkalmazkodik a beszéd minden neméhez, a sublimis (magasztos), a mediocris (mértékletes) és a humilis (közbeszéd) megszólaláshoz. Megjegyzi, sok minden megváltozott Cicero kora óta, de a beszéddel való élés, annak értelme és közhaszna nem. Osztja az „Auctor ad Herennium” véleményét, amely szerint semmit sem szabad kizárni az eloquentia köréből, s mindig figyelni kell a szolás helyére, idejére, a személyre és az oráció tárgyának sokféleségére. Deményi elsődleges célja, hogy a diákok e kötetből tanulmányozzák a kifejezés figuráit, használják és olvassák tanáruk beszédeit, s gyakorolják a jobb, elegáns latin nyelvet, melyre – kéri – mindenkor fordítsanak gondot.

dediderunt, spes infringatur, aut languescat industria. In praesentibus rebus magna sunt ea, quae sunt optimis proxima. Cic. in Oratore.”

⁵⁵ Uo., B4r. A név szerint felsorolt főnemesi származású diákok: Csáky Imre, „Carolus de Lymburg, Styru”, Nyáry János, Lusinszky László, Majthényi János, Pongrácz József, Podhradszky József.

Az 1733–1741 közötti években készült tizenöt tanbeszéd közül négy a diákok, tudósok, egyetemek védőszentjéhez, egyben Szeged város patrónájához,⁵⁶ Alexandriai Szent Katalinhoz fordul. Három a rend által különösen tisztelt Szűz Máriához szól, kettő Nepomuki Szent Jánoshoz kapcsolódik, akit az ékesszólás és a tudomány patrónusaként mutat be, egy pedig Szent István magyar királyt dicsőíti. A felsorolt patrónusok kivétel nélkül a diákok segítségét hivatottak szolgálni tanulmányaikban. A kinyomtatott szónoklatok tartalmukkal éppúgy oktattak, mint megformálásuk módjával, a klasszikus latin nyelv változatos használatának és szépsége bemutatásának példájával. Néhány ismétlődő gondolattól eltekintve mind a tizenöt beszéd klasszikus tanszónoklat. Közülük három foglalkozik kifejezetten az eloquentiával.

1734 őszén a szegedi tanévnyitón Deményi a széptudományok elhanyagolásának szentelte beszédét,⁵⁷ s ezzel elsődleges célja a diákok retorika és poétika iránti érdeklődésének, tanulásvágyának a felkeltése. Az előljáró levél arról panaszkodik, hogy Magyarország a török kiűzése után Itáliához, Hispániához és Galliához képest szegény a tudományokat felvirágoztató intézményekben, alig vannak a nyilvánosság által használható könyvtárai, a szerzőknek inkább csak a nevét és műveik címét ismerik, s hiányoznak a tanulókat buzdító jutalmak és alapítványok. Ehelyett a „szekták” szemetes sokasága öntötte el a hazát. A korban más oktató szerzetesrendek, így a jezsuiták által is toposzszerűen ismételt gondolatok⁵⁸ ellensúlyozására végül megállapítja, milyen örömdetes, hogy az ország belső bajai közepette az ifjúság özönlik az iskolákba.

Maga a beszéd egyrészt tanári hitvallás arról, hogy szerzője semmi fáradságot sem fog sajnálni a gyermekek oktatásában, mert a „tudományok méltóságát hihetetlen módon kedveli”.⁵⁹ Másrészt programbeszéd arról, miként kívánja Deményi megújítani, illetve helyreállítani (redintegratio) a studia literarumot. A res literaria elsajátításának legfőbb eszközeként a „divina scientiá”-t, az ars oratoriát kívánja megtanítani, s ennek alapját, a klasszikus latin nyelvet. Dicséri Cicero munkáit, melye-

⁵⁶ BALINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, Bp., Szent István Társulat, 1977, II, 499.

⁵⁷ DEMÉNYI, *Orationes...*, i. m., 214–252.

⁵⁸ GYALOGI, *De eloquentia...*, i. m., 15–16.

⁵⁹ DEMÉNYI, *Orationes...*, i. m., 217.

ket tankönyvként fog használni. A cicerói eloquentia „maiestas”-ának példájaként hivatkozik Francesco Petrarca, Pietro Bembo („Bembus”), Antonio Paleario („Palearius”), Marc Antoine Muret („Muretus”), Aldo Manuzio („Manutius”) és Jacopo Sadoletto („Sadoletus”) életművére. Ízelítőt ad a megvalósítandó tantervből, mely szerint például november-decemberben a retorika alaptételeit, valamint az epigramma és a szatíra törvényeit ismerik meg a diákok. Célként tűzi ki, hogy hasznos, a hét-köznapiakban is érvényesíthető tudáshoz jussanak, s mindenütt használják az ékesszólás reguláit a szülők örömeire. Ugyanakkor bírálja kora oktatási rendjét,⁶⁰ melyben szerinte egybemosódtak a kíváncsalmak, s a retorika, a dialektika és a filozófia tananyaga mintegy összekeveredett. Ezt javítandó, Deményi először kizárólag retorikát kíván oktatni. Mindezekelőtt az argumentációt és módozatait, a locusok, tropusok és figurák tanát sajátíttatja majd el és vési emlékezetbe, hogy az a kellő időben, a humán stúdiumok bevégezése után, megfelelően szolgálhassa a dialektikát és a filozófiát, Platón, Szókratész, Protagoras és mások tanainak megismerését. A nyelvi zűrzavar ellen a klasszikus latin nyelvet fogja segítségül hívni,⁶¹ s végső következtetésként a „studete” felhívással fejezi be a szónoklatot.

Néhány évvel később, az 1738. évi nyitrai tanévzárón a tudományok művelésének örömeiről szolt a diákokhoz.⁶² Az előljáró levélben a diáklélek tudományok iránti vágyának fellobbantásában határozza meg a beszéd argumentumát, majd Nepomuki Szent Jánost a mûzsák pásztoraként bemutatva a szónoklat két alapvető szerkezeti eleméről, az elme élességéről („ingenii acrimonia”) és az emlékezés termékeny erejéről („felix reminiscendi vis”) értekezik. A ratió keretei közé helyezett témában részletes oktatást ad a beszédkompozíció helyes felépítéséről, díszítéséről, s bebizonyítja, a megtanultakat jól lehet hasznosítani a gyakorlatban. A tananyag okos imitációjával, Nepomuki Szent János tutori védelme alatt – aki egyaránt segít az elocutio szárazsága (ariditas), a szavak bõjtje

⁶⁰ Szörényi László megállapítása szerint Deményi „kimondatlanul is a jezsuita típusú oktatási rendszert támadja”. SZÖRÉNYI, *i. m.*, 151–152.

⁶¹ Szörényi László e gondolatban a piarista tanár civilizátori hivatását érzi, „a frissen fölzsabadult Dél-Magyarország különböző népelemekből összeálló konglomerátumban”. SZÖRÉNYI, *i. m.*, 152; vö. még ehhez 18. jegyzet.

⁶² DEMÉNYI, *Orationes...*, *i. m.*, 437–451.

(vocum jejunitate) és a beszéd iránti félelem (horror sermonis) idején, valamint a labilis emlékezet állapotában –, a tropusok virágaival (troporum flores) és a figurák drágaköveivel (figurarum gemmae) élve minden diák szónokká lehet. A beszéd felépítésén kívül – Ciceróra hivatkozva – tanítást ad a helyes beszédmódról (quomodo) is.

Az ugyancsak Nyitrán, 1738-ban elhangzott másik beszédben Deményi a cifra és cicomás kifejezések kedveléséről értekezik.⁶³ Az előljáró levél egy rossz emberi szokás, a természetben való erőszakítélet tulajdonságából bontja ki a beszéd követelményeit, az aperte, emendate, graviter és „non sine jucunditate” történő írás és szólás módját. E szónoklattani elvárást állítja ellentétbe kora műveletlen, zavaros (lutulentia) és dagályos (tumescentia) beszédmódjával, s megosztja olvasóival részben Jacopo Faccioli és Paulinus a S. Josepho műveiből készített jegyzetein való elmélkedését. A beszéd hangsúlyozottan a tanulóifjúsághoz fordul, akikben tanulmányaik alapján Deményi feltételezte a hajlamot a megértésre. Szól kora beszédmódjának stílushibáiról, így mindenekelőtt a beszéd túldíszítettségéről, durvaságáról és a halmozás túlzásairól. Mindezt a finomság és a stylus humilis elleni durva véteknak tartja.

A szónoklat a kor elfogadott barokk beszédmodorával állítja szembe a klasszikus latinság nyelvét. A római történelemből merített példák is jelzik, Deményi e beszédében a barokk latinságnak üzen hadat a klasszikus Róma nyelve nevében. Durva hibának tartja a tropusok folyamatos használatát, a fényűző és rejtett kifejezésekkel telített beszédmodort, valamint a beszéd értelmét és világosságát elhomályosító, fabellumokból, exemplumokból és szentenciákból álló eszköztárat. A „divinissimus in dicendo Magister”-nek nevezett Cicerón kívül a jezsuita Nicolaus Caussin irodalomelméletére utal,⁶⁴ aki szerint ostobaság ösztönözni a mesterkelt beszédre, mert a szónok épp ez által mond le a beszéd tárgyának megértetéséről.

A klasszikus latin romlását véli felfedezni Deményi a nyelvi lelemények, csattanós fordulatok túlzó használatában: szerinte mindez nem a magnitudo és a granditas, hanem a stultitia jegye és jele. Siralmasnak tartja az ifjak leleményes nyelvi játékait, melyek szerinte csupán erőszá-

⁶³ *Uo.*, 143–173.

⁶⁴ *Uo.*, 154–157.

kolt translatiók, schemák és exemplumok. A beszéd valódi díszei tartózkodóak, harmonizálnak a beszéd tárgyával, építik és szépitik azt. A latin nyelv elértéktelenítőit azonban – akik egyaránt bírálják Cicero bőbeszédűségét (loquacitas), Caesar rövidségét (brevitas), Paterculus dagályát (tumor), Terentius archaizmusát, Nepos hidegségét, Curtius, Livius és Sallustius obscuritását – egyszer sem nevezi néven. A klasszikus latin-sághoz vezető utat Deményi Calepinus, Passericius, Nizolius és Jacobus Faciolatus műveinek megismerésén át jelöli ki, s ideálként az ősi latin claritas visszaállítását nevezi meg.

Deményi szónoklatai – mint láthatjuk – több funkciót tölthettek be egyidejűleg. Elhangzásuk elsődleges kerete és életre hívója az iskolai élet egy-egy ünnepi alkalma volt. Ebben az összefüggésben fő feladatuk a tanultak elmélyítése és a kedvcsinálás az elsajátítandó tananyaghoz. A szegedi piarista diákszínház megnyitóján 1735-ben elhangzott beszédében⁶⁵ Deményi a római szónoki eszmények visszatértét várja a szónoklás, a szereplés alkalmainak biztosításától. Az iskolai szónoklás alkalmai közel sem elegendők, s a diákok színpadi fellépése jelentősen elősegítheti a beszédkultúra színvonalának emelkedését. Az elhangzott beszédek átdolgozott, majd kinyomtatott formájukban az elméletet alátámasztó mintaszónoklatok szerepét töltötték be, tanulságos példaként szolgáltak az eloquentia oktatásához, tanulásához. A repetitio e formája mellett a szövegek tananyagot, klasszikus stílusmintát, sajátos rendi-vallási kontextusban megjelenő irodalomelméleti „elmélkedési” anyagot is nyújtottak, melyet a diákok és a tanárok egyaránt haszonnal forgathattak.

A szónoklatok a hasznos tudás megtanítása és eszköze, a klasszikus latinság kívánalmának folyamatos ismétlése révén az 1760-as években kibontakozó magyarországi piarista tanügyi reform és a rendi felvilágosodás előfutárának tekinthetők⁶⁶ – annak ellenére, hogy az oktatási reform alapja nem a latin, hanem a magyar nyelv lett. Deményi beszédei és retorikai törekvései a XVIII. század első harmadának Magyarországon katolikus egyházi körökben még nem számítottak megszokott gondolatoknak. Fellépése a közkedvelt barokk irodalmi ízlés ellen a klasszikus latinság nevében modern lépésnek tekinthető. A beszédek éppúgy szóltak

⁶⁵ Uo., 321–353.

⁶⁶ A piarista iskolaügy és oktatás XVIII. századi alakulásáról I. BALANYI, BÍRÓ I., BÍRÓ V., TOMEK, i. m., 94–110.

Szűz Mária és a szentek személyéről, tiszteletéről, mint a klasszikus szónoklattanról, a humanista latin feltámasztásának elképzeléséről és egy-egy beszéd típus (pl. halotti beszéd, genethiacum) elméleti-gyakorlati bemutatásáról.

Meditationes (Pozsony, 1754)

A kötet elmélkedéseket tartalmaz az év minden vasárnapjára és a nagyobb egyházi ünnepekre, közel négyszázötven oldal terjedelemben. A címlap arról tudósít, hogy Deményi a napi olvasmányokból és az evangéliumokból válogatott ki részeket, s ezekből kiindulva szerkesztette össze a művet. A címlap hátoldalára nyomtatott mottó a mű funkciójára és rendi használatára utal: „szokás naponta kétszer 'mentaliter' imádkozni”.⁶⁷ A magyarországi piarista rendtartomány tagjaihoz szóló ajánlásból megtudjuk, hogy a szerző az evangéliumkommentárokon elmélkedve eljutott „ad novas meditandi formulas”.⁶⁸ A meditációk úgy készültek, hogy a különféle bibliai, patrisztikai, középkori és kora újkori források részleteit Deményi a vita activa és vita contemplativa rendi követelményét szem előtt tartva összekapcsolta egymással. A kötet kinyomtatását Paulinus a Sancto Josepho (Paolino Chelucci) rendi generális meghagyása szerint a rend magyarországi provinciálisa, az irodalmi tevékenységéről is ismert Adolphus a S. Benedicto (Nemcsényi Adolf)⁶⁹ engedélyezte Pesten, 1754. január 23-án.

Felvethető a kérdés, miért kell ezzel a rendtagok számára készített áhítati művel egy irodalomelméleti tanulmányban foglalkozni? Ismeretes, hogy a meditáció műfaji határai a XVII–XVIII. században gyakran elmosódnak, s hogy Georg Worpitz Soarez-kiegészítésében (1679) a prédikációra készülő papság fontos segédkönyvei közé sorolta az evangélium-

⁶⁷ DEMÉNYI, *Sacrae...*, i. m.; „[...] consuetudo mentaliter orandi bis in die [...]” Uo.,)(1v.

⁶⁸ Uo.,)(2r–)(4r.

⁶⁹ HORÁNYI, *Scriptores...*, 9. jegyzetben i. m., 378–383; *A magyar piarista rendtartomány történeti névtára*, i. m., 272, 466; DEMÉNYI, *Sacrae...*, i. m.

mokhoz írott meditációkat.⁷⁰ A meditáció Deményi által kidolgozott módszere nem csupán elmélkedés- és imádságanyagot kínál: az aktív és a szemlélődő élet alapmintája nyomán a szerző olyan nyitott meditációs bázist hozott létre, amely az ünnepnapokra szánt beszédek szerkezeti modelljeként és a prédikációkészítést elősegíteni kívánó segédanyagként is felfogható. Ezek a nyitott szerkezetű „szemlélődő orációk” (imádságok) a használat során válnak valódi meditációkká, azaz írott változatukban a kortól és a magánáhitat gyakorlásától függetlenül, új funkcióban is alkalmazható szövegeknek tekinthetők. Ebben rejlik folyamatos aktualitásuk és használhatóságuk, s emiatt készülhetett el részleges magyar fordításuk a XX. században.⁷¹

Az átlagosan három-négy oldal terjedelmű meditációk az adott ünnep megjelölésével kezdődnek, majd rövid mondatban összegzik az elmélkedés tárgyát. Az egy napra szánt szöveganyag két fő részre tagolódik, egy reggeli (mane) és egy esti (die eadem vesperi) egységre, melyek változó számú (egy-három) ’pont’-ból (punctum) állnak. A reggeli és esti részt a meditáció evangéliumi szakasza fogja össze. Ezt követik a pontokba rendezett, mozaikszerűen összerakott idézetek, melyeket úgy kapcsolnak egybe a szerző kérdései, gondolatai, hogy a továbbgondolásra ösztönözzenek. A gondolkodás módját, irányát és eszköztárát Deményi jelölte ki, s az megegyezik egy-egy lehetséges beszéd, oratio megszerkesztésének „irányával”.

Ezzel a folyamatosan „tovább épített” diskurzussal Deményi a gyakorlatba ültette át és megformálta a klasszikus beszéd szerkezeti modelljét a rendtagok használatára. A kommentárok és a jól kiválasztott, változatos tartalmú idézetek egyszerre ösztönzik a szemlélődést, s megkínálják a kiegészítést, az orációvá formálást – a szó ’beszéd’ és ’imádság’ értelmében egyaránt.

Deményi meditációinak retorikáját a Máté apostol ünnepére (szeptember 21.) szánt elmélkedés példáján mutatjuk be.⁷² Az elmélkedés címe azonos a felvetett és következetesen végigvitt, prédikációs gondolatmenetnek is beillő témával, Máté apostol elhívásával (Vocatio Matthaei). Az elmélkedés gondolati váza megegyezik a reggelre és estére

összesen öt pontba szétosztott evangéliumi szakasszal (Máté 9, 9–13). A reggeli rész első pontja (punctum) az evangéliumi szakasz első gondolatának „Jézus látott egy embert ülni a vámszedő helyen” egyetlen hangsúlyos elemét – hogy ti. a vámszedő *ült* – értelmezi Szent Chrysologus- és Nagy Szent Gergely-idézetek segítségével. Eszerint azért ült Máté, mert a vágy és a kapzsiság lenyomta, s a világi dolgokra fordított vágyakozás nem tett lehetővé számára más testhelyzetet. A gondolat egy oratio lényegre törő, figyelmet felkeltő bevezetőjeként (principium) is felfogható. A második pontban, mint narrációs részben dramatikusan folytatódik az evangéliumi szöveg: „és Jézus azt mondta neki, kövess engem”. Deményi Hrabanus Maurustól vett idézetekkel járja körül az elhívás igéjét (veni), melynek a gondolatsort továbbépítő lényeges mozzanata a kiválasztás, meghívás ténye. A harmadik pontban az evangélium szöveget követve tovább épül a narratio: „Máté felkelt és követte Jézust”. Emyssai Szent Özséb segítségével Deményi a vissza nem tekintő Mátét más megtérő bibliai bűnösökkel, Saullal és Dávid királlyal állítja párhuzamba. Ez a képzeletbeli oratióban kitérőként (egressus) értékelhető.

Az esti rész két pontjában az evangéliumi szöveg gondolatmenete folytatódik: a vámosokkal egy asztalhoz ülő Jézus és az értetlenkedő farizeusok alkalmat adnak Máté tettének magyarázatára. Szent Prospertól, Senecától és másoktól vett idézetek segítségével Deményi bemutatja a megtérés teljességét, felvillantja a Krisztus mint jó orvos képet, és ráirányítja a figyelmet a nem öszösvetségi áldozatot kívánó, hanem könnyörületet hirdető Megváltóra. A gondolati ív végén az elmélkedés éppoly emelkedetten és röviden zárul a misericordia dicséretével, mint ahogy azt Deményi is javasolja retorikájában a beszéd lezárásaként.

Az elmondottak és az idézett példa egyaránt jelzik, hogy Deményi harmadik nagyobb terjedelmű nyomtatott művében megvalósította mindazt, amit beszédelméletében előadott a diákoknak és tanbeszédeiben szemléltetett. Ezért a *Meditationes* a meditációs gyakorlattal, az idézetkombinációval mint meditációtechnikai eljárással való beszédoktatás sajátos példájának tekinthető.

⁷⁰ SZELESTEI N., i. m., 13.

⁷¹ Vö. 11. jegyzet.

⁷² DEMÉNYI, *Sacrae...*, i. m., 396–400.

Deményi László retorikai gondolkodásának forrásait keresve megállapítható, hogy a művekből összegyűjthető szerzők és művek száma nem túlságosan magas. Az *Ars orandi*ban elméleti szerzőként Cicerón kívül mindössze Soarezre hivatkozik név szerint, gyakorlati szövegpéldaként pedig a piaristák magyarországi provinciálisának, Alexius a Resurrectione Domini (Szlopnyay Elek) egyik prédikációjából, valamint saját beszédeiből idéz. Célja megvalósításához, egy jól használható retorikai segédkönyv elkészítéséhez, nem is nagyon volt többre szüksége. A klasszikus ideál megnevezése mellett elegendő volt az emlékeztetés az oktatott tankönyv szerzőjére, Soarezre. A műre mindössze egyetlen konkrét hivatkozás található, megerősítő funkcióban: „Expresse id docet Soarius Lib. 1. c. 42.”⁷³ Ez a hivatkozás az argumentációk elrendezésének módozatain belül a díszítésre vonatkozik. A jelzett helyen Soarez – többek között – valóban a „de dignitate exornationis” témáról értekezik.⁷⁴

Mivel Deményi a legszükségesebb dolgokra korlátozta beszédtani mondanivalóját, érdemesnek tűnt összevetni művét Soarez tankönyvével, s megfigyelni, milyen átalakításokat végzett. Az összevetésben az 1718-ban, majd 1731-ben Nagyszombatban megjelent Soarez-kiadást vettem alapul.⁷⁵ Ezek lehettek azok a kiadások, melyekből a piaristák is oktattak. Az *Ars orandi* – mint említettem – olyan diákok gyakorlókönyvének készült, akik elsajátították Soarez retorikájának második részét, azaz már nem voltak kezdők a szónoklattanban.

Az összevetés tanúsága szerint Deményi nem időzött sokáig a fogalmi kérdéseknél, s a tankönyv anyagát teljes mértékben ismertnek tekintette. Mindössze néhány definíciót használt, elsősorban az emlékezet megerősítésére és a mondanivaló elmélyítésére. Megállapítható továbbá, hogy az *Ars orandi* elsősorban Soarez munkájának második részére épül, s Deményi azt szerkesztette át a beszédkészítés gyakorlatává. Az instructióról szóló első fejezet például Soarez II. részének XI–XII. feje-

⁷³ [DEMÉNYI], *Ars orandi...*, i. m., 48.

⁷⁴ SOARIUS, Cyprianus, *De arte rhetorica libri tres [...]*, Tyrnaviae, Typ. Acad., 1718, 39–40; UÓ., *De arte rhetorica libri tres [...]*, Tyrnaviae, Typ. Acad., 1731, 39–40.

⁷⁵ Ua.

zetén alapul, melyből még a Clodiusra és Milóra vonatkozó példákat is átemelte a statusok tanának összegzésébe. A dispositióról szóló harmadik részben Deményi – a második paragrafus kivételével – Soarez II. részének XVI–XXVII. fejezetét hasznosította.

A gyakorlat érdekében minimálisra leszűkített elmélet néhány ponton eltér Soarezétól. Ilyen például az *Ars orandi* második, inventiót tárgyaló fejezete, mely lényegében teljes egészében a motusszal és annak példatárával foglalkozik. Soareznél nincs ilyen kiemelt szerepe az érzelmek felindításának. További lényeges eltérés az *Ars orandi* harmadik fejezetének második paragrafusában megszólaló és maguk mellett érvelő beszédkidolgozási lépések miniatűr beszédeinek sorozata, mely egyben Deményi önállóságát bizonyítja. Az eloquentia–inventio–dispositio–elocutio–memoria–pronuntiatio vitatkozó, megszemélyesített megszólalása a gyakorlat magas fokán idézte a diákok emlékezetébe a Soarez-féle tankönyv első részében, azaz a még kisiskolás korban megtanultakat. A vetélkedés beszédeké alakította át a Soarez-tankönyv vonatkozó részleteit, s a segédlet mértani középpontjában helyezte el. Végül Deményi összeállításának néhány részlete gyakorlati megfontolásból elővételezte a Soarez-mű harmadik részének némely elemét, mely már a poétika osztály tananyaga volt.

Az *Ars orandi* lényegét tekintve tehát teljes összhangban áll Quintilianus, Cicero és Soarez beszédtanával. Ugyanakkor ötletes módon „átfordította” könnyen elsajátítható gyakorlattá, hasznos tudássá azok elméleti anyagát. Ez az újdonság motiválhatta a kötet elkészítését, s ösztönözhet a diákokat a kinyomtatásra.

Soarezen kívül az *Orationes*ben Deményi gyakran hivatkozott a klasszikus szónoklat, a dráma és a történetírás mestereire, így Cicero mellett az „Auctor ad Herennium”-ra, Sztrabónra, Curtius Rufusra, Titus Liviusra, Cornelius Neposra, Caius Velleius Paterculusra, Sallustiusra és Terentiusra.⁷⁶ A felsorolt szerzők egyrészt kivétel nélkül a klasszikus latinság képviselői, s mint tekintélyi érvek szerepelnek a szónoklatokban. Másrészt a diákok jól ismerték e szerzőket, olvasták és tanulták műveiket, s a rájuk való hivatkozás e műveket is használhatóvá avatta a beszédkészítés gyakorlatában.

⁷⁶ DEMÉNYI, *Orationes...*, i. m., 172–173.

A középkori szerzőket mellőzve a következő forráscsoport a humanista tudományosság képviselőiből áll. Soarezen kívül Deményi tartalmilag idézi a jezsuita eloquentia-tan kiemelkedő alakját, Nicolas Caussin. A kontextusból arra következtethetünk, hogy Deményi Caussin *Eloquentia sacrae et humanae paralella* című munkájára⁷⁷ gondolt, amikor a beszéd talányossága ellen érvelt.⁷⁸ A humanista szövegkiadók, filológusok, filozófusok és szótárszerkesztők közül Deményi példaként említette Johannes Passeratiust (Jean Passerat, „Passericus”), továbbá a *Thesaurus Ciceronianus* összeállítóját, Marius Nizoliust (Mario Nizzoli, Nizolio) és Ambrosius Calepinust.⁷⁹

Az idézett szerzők közül néhányan Deményi kortársai voltak. Jelenlétük a hivatkozásanyagban korszerű tájékozottságra, az új elképzelések iránti fogékonyságra vall. Az *Orationes*ben többször feltűnik a padovai egyetemen görög–latin filológiát oktató Jacopo Facciolati („Jacobus Faciolatus”, „Faciolati”) neve,⁸⁰ aki világi papként az olasz nyelv szótárán, grammatikáján és ortográfiáján kívül görög nyelvkönyvet írt és emendációkkal, kiegészítésekkel látta el a hétnyelvű Calepinus-kiadást.⁸¹ Facciolati pontosabban meg nem nevezett műveiből készített jegyzetek mellett Deményi egy 1738-ban elhangzott beszédében a rendtárs, majd később általános piarista rendfőnök, Paulinus a Sancto Josepho (Paolino Chelucci) ugyancsak nem megnevezett műveiből készített kivonatokra hivatkozik.⁸²

Chelucci – Deményihez hasonlóan – egyaránt tanított a rendben aritmetikát, geometriát és szónoklattant, s az ő nevéhez kapcsolódik a gyakorlati tudást adó Chelucci-féle oktatási módszer kidolgozása. Eduardo Corsini mellett hozzá kötődik a piarista felvilágosodás előtörténete is.⁸³ A módszer magyarországi bevezetését a korábbi szakirodalom szerint

⁷⁷ Paris, 1619.

⁷⁸ DEMÉNYI, *Orationes...*, i. m., 154.

⁷⁹ *Uo.*, 166.

⁸⁰ *Uo.*, 145, 166.

⁸¹ Padova, 1718. Itt köszönöm meg Sárközy Péter Facciolatira vonatkozó szíves segítségét.

⁸² DEMÉNYI, *Orationes...*, i. m., 145.

⁸³ Vö. pl. BALANYI, BÍRÓ I., BÍRÓ V., TOMEK, i. m. 105–110.

Nemcsényi Adolf rendfőnök kezdeményezte Szegeden 1753–54-ben.⁸⁴ Deményi azonban – megelőzve a renden belüli hazai törekvéseket – már az 1730-as évek első felében kamatoztatta mindazt, amit Facciolati és Chelucci műveiből tanult.

Felvetődik a kérdés, Deményi vajon mely Facciolati- és Chelucci-műve(ke)t tanulmányozhatta, s azok hogyan hatottak elméleti munkásságára. Facciolati kiterjedt filológiai, filozófiai, nyelvészeti és ciceronianus munkái közül nehéz lenne egyet kiválasztani. Az viszont szinte bizonyos, hogy nagyon korán eljuthattak Deményihez Chelucci *Orationes XXIII habitae in Archigymnasio Romanae Sapientiae* című, először 1728-ban Rómában („Ex Typographia Bernabo”), majd ugyanebben az évben Lipszében⁸⁵ megjelent tanbeszédei. Chelucci beszédei több kiadásban ismertek, s például 1746-ban és 1822-ben megjelentek Budán is.⁸⁶

Ezek a szónoklatok szintén a tanulóknak szóltak, s felhívták a figyelmet a humán tudományok művelésére, elméleti-gyakorlati hasznára. Deményi nem csupán a tanbeszéd műfaját honosította meg Magyarországon, hanem tartalmukból is sokat átültetett. Chelucci 1713-ban elhangzott, első helyen közölt beszédének címe (*De neglectu literarum humaniorum, et earum corruptela*), valamint a szónoklat gondolatmenete megtalálható például Deményi 1734-es szegedi tanévnyitó beszédében (*De neglectu Literarum Humaniorum*).⁸⁷ Deményi hivatkozásai csak részben követik Chelucciét, s feltételezhetjük, hogy az általa nem ismert szerzőkre nem hivatkozott. Chelucci beszédeit is ugyanaz a klasszikus latin ideálkeresés, Cicero-tisztelet és oktatási módszer hatja át, mint Deményi oratióit.

Mindezek alapján Deményi elméleti forrásai alapvetően két nagy csoportba sorolhatók. Az egyikbe a beszédtanok készítői tartoznak, így például Cicero, Soarez és Caussin. A másikat az antik latin írók, illetve

⁸⁴ PAP, i. m., 299.

⁸⁵ Paolino CHELUCCI, *Orationes. Recensuit, praefatus est ac programma de caussis corruptae hoc aevo e Romanae adiecit Joa. Erh. Kappius*, Lipsia, Walther, 1728; vö.: GERENCSÉR, i. m., 350–351.

⁸⁶ Paulino a S. Josepho [CHELUCCI], *Orationes [...]*, Budae, Typ. Veronica Nottensteinin, 1746; Paulino CHELUCCI, *Orationes XXIII habitae in Archigymnasio Romanae Sapientiae*, Budae, Reg. Univ., 1822.

⁸⁷ *Uo.*, 1–19; DEMÉNYI, *Orationes...*, i. m., 214–252.

műveik szöveggondozóinak köre alkotja. Mindkét csoport összhangban áll szerzőnk törekvéseivel, az antik latin nyelvi normák felélesztésével, s megfelelő érveket kínált a beszéd klasszikus követelményeinek érvényre juttatásához a barokk latinsággal szemben.

A XVIII. század első felében alkotó, egységes életművet létrehozó piarista szerző munkásságának feltárása megerősíti a korábbi kutatások nyomán megfogalmazott felismerést, mely szerint a korszakban elsősorban nem új irodalomelméleti művekre volt szükség, hanem a bevált tanácsokat kiegészítő segédletekre. A vizsgálat felhívja a figyelmet a jezsuita alapokon szerveződő piarista oktatás XVIII. század első harmadától megfigyelhető önálló útkeresésének kezdeteire. Az eddig feltételezettnél mintegy két évtizeddel korábban feltűnő, itáliai eredetű reformeszmék, klasszicizáló törekvések renden belüli terjedése arra figyelmeztet, érdemes lesz a korábbinál részletesebben áttekinteni Deményi rend és kortársainak irodalmi műveit, különös tekintettel az elméleti vonatkozásokra.

HÁSZ-FEHÉR KATALIN

A MAGYAR NYELVŰSÉG PROGRAMJAI A XVIII–XIX. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A felvilágosodás nyelvszemléletével foglalkozó tanulmányok egyik legfontosabb eredményének tekinthető az utóbbi évtizedben a felismerés, hogy a XVIII. századi nyelvreform olyan kérdéskomplexum, mely nem annyira parcializált, mint inkább differenciált megközelítést igényel. Ha elfogadjuk kiindulópontként Bíró Ferenc tézisét, miszerint Bessenyei Györgynek a nyelvről és tudományról való gondolkodása a korabeli társadalom egész szerkezetével áll közvetlen összefüggésben,¹ akkor Bessenyeitől elvonatkoztatva a korszak történetének valamennyi aspektusa megjeleníthető a nyelvkérdés vizsgálatában. Alkalmas lehet erre például a Tolcsvai Nagy Gábor és Sándor Klára által bevezetett, szociolingvisztikai ihletésű nyelvtervezés-koncepció. Ezt megelőzően azonban érdemes tisztázni – s a jelen dolgozat erre tesz kísérletet – egy előítéletszerű tézist az udvar, az arisztokrácia és a köznemesség kultúratervezetekben játszott szerepével kapcsolatban. Ehhez pedig más különbségteteleket kell alkalmazni. Gyakorlati megfontolásból célszerű elválasztani egymástól három kérdéscsoportot.

a) Az első *a nyelvi és kulturális közösségtudat szempontjából definiált problémakörök* alkotják: az azonos nyelvet beszélők közös kulturális identitástudatának spontán alakulása vagy programszerű megtervezése, ezen belül az intézményes szabályozásra és terjesztésre irányuló törekvések. A korabeli viták közül ide tartoznak a magyar nyelvűség-idegen nyelvűség körüli megnyilvánulások, az intézmények (nyelvművelő társaságok, akadémiák) felállítására vonatkozó fejtegetések és elképzelé-

¹ Bíró Ferenc, *Magyarság: Bessenyei György programjáról*, It, 2004, 230–254.